

Ekonomické vizionářství Bernarda Bolzana

Pavel Sirůček ^a, Jaroslav Šetek ^b

a Vysoká škola ekonomická v Praze, Fakulta podnikohospodářská, Praha, Česká republika

b Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Ekonomická fakulta, České Budějovice, Česká republika

E-mail: sirucek@vse.cz (corresponding author); jsetek@ef.jcu.cz

Abstract

Bernard Bolzano's Economic Visionariness

ThDr. Bernard Bolzano (1781–1848) was not only a mathematician and logician of European stature, a theologian, philosopher, teacher and educator, but also a critical social thinker and reformer, whose work also has distinct economic dimensions. Economic aspects play an important role in Bolzano's vision, and this does not rest on foundations that are only naively fanciful. The starting point of his economic considerations is the category of property. In the work of Bolzano, one can trace the vision of the welfare state, the public sector, or the germs of elements of welfare economics. It is possible to appreciate the thoughtfulness, logic and precision of the purposefully established state project. Thanks to the work *On the Best State* – which Bolzano refused to publish during his lifetime, and which was created in parallel with the logical treatise *Vědosloví* and other works – he became the most famous Czech utopian. The work remains the first original, and to this day the only, comprehensive and systematic Czech utopia.

Keywords: Bernard Bolzano, Czech socio-economic thinking, Czech utopian thinking, economic visionary

JEL Classification: A12, B14, B19, P49

Poslední český polyhistor Bolzano může být nahlížen jako pedagog, ušlechtilý lidumil, kněz-heretik, reformátorský teolog, specifický představitel českého katolického osvícenství a kritický pozdní josefinista prosazující katolickou restauraci (ovšem opačně, nežli odpovídalo zájmům katolické církve i rakouské monarchie). Včetně bolestného hledání v souvislosti s volbou profese i celoživotní osamělostí. Bolzano byl přitom obklopen oddanými ctiteli a různorodými následovateli, ovšem pouze nepřímými. Bolzano v literatuře figuruje jako svébytný zemský patriot (s idealistickými idejemi ohledně soužití Čechů a Němců),¹ revoluční skeptik, originální filozof, matematik a logik. S četnými přesahy (např. konceptu zemského patriotismu o sociální a mravní dimenze) i problematickou zařaditelností zdaleka nejen do škol filozofických. Se závěrem, že jako vědec se nestrefil do správné doby. Zmíněné se netýká pouze jeho filozofie či logiky, nýbrž také dalších aktivit. Přičemž je možná interpretace, že v řadě ohledů dobu předběhl, ovšem na straně druhé i ta, že dobu v něčem „zaspal“.² Což platí taktéž ohledně jeho utopického myšlení, které má v mnohém blíže k utopistům 18. století nežli devatenáctého.

Konzultace usiluje o ucelenější představení Bolzana jako inspirativního, ale i rozporného sociálně-ekonomického myslitele a původního českého utopistu, logického navrhovatele sociálně spravedlivé státní utopie. Výzkumný problém ohledně sociálně-ekonomické dimenze jeho díla spočívá v tom, zda je možné Bolzana považovat za původního a originálního českého utopistu. Konzultace cílí na otázku: Čím Bolzano obohatil české ekonomické myšlení?

Bolzano se v rámci sociálního a politického myšlení věnoval též hospodářské problematice. Za zásadní ekonomickou kategorii považoval vlastnictví. Zabýval se rolí státu a rozpočtu, přichází s neotřelou vizí veřejného sektoru. Základ správy spojoval s obcí, navrhoval úpravy vlastnictví, zdanění *etc.* Opomenuty by neměly zůstat ani jeho návrhy praktické, které mnohdy čekaly na naplnění desítky let. Proto Bolzano může být řazen k prvopočátkům českého ekonomického myšlení, jak činí též Doležalová (2018) nebo Vencovský (1997). Bolzanův vliv na jeho vývoj v českých zemích však zůstává značně omezený a označení samotného Bolzana, který byl v oblasti ekonomických teorií samoukem, za ekonoma (obdobně jako za sociologa či politologa) v moderním smyslu na místě není.

Mravně ukotvený sociální kritik a utopický reformátor

Bolzanův význam vědecký bývá obvykle spojován s originálními přínosy v matematice, filozofii matematiky, logice či teorii vědy. Nelze však přehlížet nábožensko-etické ukotvení celého díla,

1 Jako vědec i člověk zůstával zahleděn do vzdálené budoucnosti a realitě doby (včetně událostí roku 1848) – v podmíněnosti sociálně-ekonomické, ideové i národnostní – příliš neporozuměl.

2 K životu, dílu i odkazu, jakožto tradicím bolzanovství a bolzanovcům srov. Sirůček (2022).

resp. fakt, že pojítkem Bolzanových veškerých aktivit zůstává nejvyšší mravní zákon. V centru pozornosti Bolzana se nacházela teologie, kdy největší službu pro obecné blaho spojoval s rolí kněze a pedagoga, přičemž se celý život zabýval výchovou teoreticky i prakticky.

Světové vědce následně inspiruje Bolzanovo dílo z oblasti matematiky a logiky, tuzemští myslitelé čerpají taktéž z idejí sociálních a politických. Na dobovou společnost přitom Bolzano jako vědec větší vliv neměl.³ Podle Loužila (1978) stál stranou vědeckého života, vlastní i nevládní vinou, přičemž díla vydával často anonymně a bez patřičné publicity. Píša (2018) bádá na téma cenzury habsburské monarchie a klade otázku, do jaké míry byla „*mizivá recepce Bolzanova díla jeho vědeckými současníky ovlivněna zásahy státní a církevní moci*“ (tamtéž, s. 212). Bolzano bývá tradičně vykreslován jako jednoznačná oběť rakouské cenzurní zvůle. Což působí paradoxně, neboť samotný Bolzano (1932) se prezentuje coby rozhodný zastánce cenzury. Píša dokladuje, že nemožnost získat pro publikaci Bolzanových klíčových děl souhlas rakouské státní cenzury nakonec nezabránila vydáním zahraničním. Dospívá k závěru o více důvodech, proč vědecké dílo Bolzanovo nezanechalo u jeho současníků širší ohlas. Proslulost mu však přinesly politické, sociální a náboženské názory, se kterými seznamoval českou veřejnost jako profesor náboženství na pražské filozofické fakultě v období let 1805–1820.

Sociálně reformní představy Bolzano artikuluje ve stovkách přednášek, nedělních a svátečních výchovných kázáních – exhortách,⁴ které měly povahu individuálně etickou, sociálně kritickou a nábožensko-filozofickou. Exhorty dokladují, že Bolzanův nejvyšší mravní zákon – blaženost lidského rodu – má být i nejvyšším principem náboženství. Exhorty jsou klíčové nejenom pro kazatelskou a pedagogickou dimenzi Bolzanova díla, včetně jeho nedobrovolného odchodu z univerzity, nýbrž i z hlediska utopických a reformních představ. Bolzano během života názory radikálně neměnil. Utopie (Bolzano, 1932) shrnuje ideje z drtivé části nastíněné již v exhortách.

Bolzano proslul jako odvážný a radikální sociální kritik, reformátor a buřič. Přičemž jeho radikálnost má ovšem pevné meze, na místě je označení opatrné a rozumné „novotářství“. Hlásáním idejí rovnosti a svobody a neustálého pokroku směrem k ideálnímu stavu přispívá k šíření demokratických názorů. V exhortách ostře kritizoval feudální i kapitalistickou společnost a poukazoval na projevy nerovností mezi lidmi, na útlak národnostní, politický i sociální i na materiální a mravní bídu. Na tomto základě systematicky rozpracovává státně utopický spis (Bolzano, 1932), formulující principy ideální společnosti v podobě účelně zřízeného státu.

3 U mizivého dobového ohlasu *Vědosloví* (Bolzano, 1837) sehrála svou roli i obtížnost a rozsáhlost díla, rozvláčná forma výkladu i až úzkostlivá snaha o přesnost. Pojednání však především bylo nahlíženo jako zastaralý filozofický postoj. Jednalo se o Bolzanův důsledný objektivismus, stavící se do protikladu vůči filozofické módě vládnoucího německého idealismu.

4 Uváděno jich bývá kolem šesti set (např. 577) až tisíc. Tiskem bylo uveřejněno cca 240.

Za světový názor přijal osvícenský racionalismus a toleranci, přičemž již v mládí si vytyčuje reformátorský program pro veřejnou činnost i vědeckou práci. Věrouku nahrazoval etikou, zamýšlením se nad sociální a národnostní nerovnostmi. Postupně dochází od josefinských idejí „obecného blaha“ až k idejím socialistickým, resp. utopicky socialistickým. Náleží do proudu osvícenského katolicismu, jehož snahou bylo povznést společnost skrze náboženství. V duchu josefinismu usiloval o sociální reformy, o šíření „světla rozumu“, vzdělanosti a osvěty. Legitimitu náboženské víry obhajoval pragmatickými argumenty ohledně mravní prospěšnosti.

Bolzano uplatňuje logické myšlení nejenom v matematice, nýbrž i v morálních otázkách. Na logickou výstavbu etiky klade stejné nároky jako na výstavbu matematiky. Uplatňováním logiky i v morálních otázkách hodlal dosáhnout zdokonalení etické teorie a mravního jednání. Odtud je již jen malý krok k formulaci principů a obrazu ideálního společenského uspořádání. Bolzano prokazuje interdisciplinární provázanost matematiky se společenskými vědami. Jeho matematická a logická orientace poznamenává i jeho úvahy politické a sociálně ekonomické. Bolzano si představuje, že společnost dosáhne blahobytu pomocí sociálního a ekonomického pohybu, realizovaného podle předem nastolených matematických, resp. logických vzorců.

Bolzanovy filozofické náhledy na etiku vycházejí z nejvyššího mravního zákona, prikazujícího jednání v zájmu obecného blaha. Bolzano píše, že je možné vyjádřit nejvyšší mravní zákon asi tímto způsobem: „*Ze všech možných způsobů jednání vol vždy takové, které při zvážení všech důsledků nejvíce podporuje blaho celku, lhostejno v kterých jeho částech!*“ (Bolzano *et al.*, 1981, s. 101). Při vsunutí pojmu ctnosti je znění následující: „*Ze všech možných způsobů jednání vol vždy takové, které při zvážení všech důsledků nejvíce podporuje ctnost a blaženost celku!*“ (Bolzano *et al.*, 1981, s. 101). Nejvyšší mravní zákon má být „nedokazatelná věta“, základní pravda. Ač je sám nezdůvodnitelný, má zdůvodňovat všechny ostatní pravdy a má z něj být možné vyvozovat i další zákony i povinnosti. „*Pro Bolzana znamená... nejvyšší mravní zákon praktickou pravdu, ze které lze teprve odvodit morální povinnosti...*“ (Bolzano *et al.*, 1981, s. 37).⁵ Naplněním mravního zákona má být Bolzanův účelně zřízený ideální stát.

V ideálním státě existuje autorita, které se neodporuje. Všichni občané jsou seznámeni s jejími zákony a také se jimi uvědoměle řídí. Vše je pragmaticky podřízeno zájmu obecného blaha, a to i na úkor svobody a omezení jednotlivců. Již totiž tím, že vstupujeme do občanské společnosti, zavazujeme se k omezení svobody. „*Podvolujeme se totiž vždy, že aspoň v něčem budeme jednat nikoli tak, jak bychom chtěli sami, nýbrž tak, jak toho žádá vůle celku*“ (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1981, s. 39–40). Rozumní lidé mají chtít jednat ve prospěch obecného blaha. Přitom tím, že stát odstraňuje vznik nejrůznějších nerovností, zejména ve sféře majetkové, má vzniknout nová, spravedlivější společnost vyznačující se rovností všech občanů.

5 Soudí, že kritériem mravnosti skutků by mělo být množství štěstí, jež přinášejí co největšímu počtu lidí. Kantův kategorický imperativ nahrazuje utilitárním zájmem obecného blaha.

Důvody, proč Bolzano náleží k utopistům, souvisí i s představami o způsobech reformování společnosti. Veškeré sociální a politické zlořády hodlá Bolzano řešit šířením osvěty, výchovou a vzděláním.⁶ To souvisí s jeho principiálním reformismem a myšlením, filozoficky ani metodologicky nepřekračujícím meze osvícenského racionalismu. V utopii (Bolzano, 1932) je přítomno výslovné odmítnutí zabývat se přechodem od současného stavu k budoucímu ideálnímu uspořádání. Bolzano líčí „*institute a poměry „nejlepšího státu“, aniž řeší otázku, kdo a jak by je měl nastolit*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1981, s. 160).⁷

S osvětou je neoddělitelně spjata idea pokroku. Bolzano uctívá osvícenské ideje pokroku a stávající sociálně ekonomické ani politické poměry nepovažuje za projev boží vůle. Káže: „*Pokrok našeho rodu, který hodlám hájit, je ustavičný postup lidstva vpřed, postup, který skončí až s jeho zánikem. Není to postup v jakémkoli ohledu, nýbrž pouze ve třech nejdůležitějších směrech – moudrosti, ctnosti a blaženosti. Tento pokrok konečně platí pouze o lidstvu jako celku a vztahuje se na celou dobu jeho trvání; nevyklučuje ani kroky zpět v jednotlivých dobách a zemích...*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1981, s. 136–137).

Bolzano ctí sílu rozumu. Při popisu organizace a institucí staví na implicitním předpokladu možnosti čistě rozumové konstrukce ideálního uspořádání, pokud je známa neměnná přirozenost lidí, které mají tento ideál utvářet. Bolzano neochvějně věří, že lidstvo se neustále mravně zdokonaluje. Člověka a lidstvo má být možné výchovou získat pro ideje spravedlivějšího uspořádání, které vznikne cestou postupných, racionálních reforem na základě uvědomění si jejich potřeby. Přičemž odmítá řešit všechny spory či nerovnosti násilně.

Bolzano se snaží reagovat na otázku, jak lze efektivně eliminovat, nebo alespoň zmírnit lidské utrpení a zlo ve světě. Realisticky si připouští, že některým utrpením a určitému zlu se nelze vyhnout z důvodů přirozené lidské povahy, a proto je nelze zcela vyloučit ani v ideálním stavu. Mnohému utrpení a zlu by však mělo být možné zabránit pomocí účelných politických opatření. Podle Bolzana „*zvrácenosti ústavní*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 5) představují hlavní překážku zlepšení sociálních poměrů. Cesta k lepšímu životu je tak spojena s proměnami politiky. Bolzano si však nepřeje, aby se hned začalo radikálně s bořením veškerého uspořádání. Je si totiž vědom toho, že zřízení ideálního státu bude muset předcházet řada přechodných opatření a nutnosti přihlížet k daným poměrům i specifikám. Bolzanův nejlepší stát tudíž není „*stát absolutně*

6 Podle (Loužil, 1978) je Bolzanův nejlepší stát „*vlastně jen jakousi všeobšáhlou výchovnou institucí, pečující neúnavně a neúprosně o stálé mravní zdokonalování všech občanů ...*“ (tamtéž, s. 121). Soustavné vzdělávací a osvětové působení na všechny občany je přítomno u všech návrhů.

7 V otázce adresáta utopie lze z exhort vyvozovat, že ohledně kritiky i nápravy poměrů se Bolzano „*obracel výslovně a opětovaně k budoucím „vyšším stavům“, tj. (v jeho pojetí) „k budoucím vzdělcům, kteří zaujmou ve společnosti důležité funkce učitelů, lékařů, kněží, právníků, státních úředníků apod.*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1981, s. 160).

dokonalý, jakýsi nový ráj na zemi, ... nýbrž stát zřízený tak, aby z nutných zel volil pokud možná zlo nejmenší...“ (tamtéž, s. 293 – komentář M. Jaška).

Účelně zřízený stát se má řídit ideálem křesťanské lásky, bratrství a spravedlnosti. Přitom Bolzano věřil ve vznik ideálního světostátu. Doufal, že se jednou celé lidstvo začne považovat za celek a zcelí se do jednoho svazku. Lidstvo má směřovat k jednotnému celku, k unii, federaci všech států, k jedinému státu, který se dělí na jednotlivé země. Sdružování má být pilířem mezinárodních vztahů – „*Spojení všech lidí na světě v jeden všeobecný svazek všech států je cíl, k němuž má lidstvo směřovat*“ (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1981, s. 22).

O nejlepším státě

Bolzanovy sociálně utopické představy nejuceleněji představuje spis *O nejlepším státě neboli Myšlenky kohosi, jenž lidstvo miloval, o nejúčelnějším zařízení společnosti občanské*, koncipovaný v období let 1809–1831, snad i ještě později.⁸ Často bývá uváděn rok 1831⁹ a název *Das Büchlein vom besten Staate*. Spis veřejně vychází poprvé roku 1932 jako historický dokument. Jeho vliv za Bolzanova života je minimální, i když jej Bolzano dával číst přátelům. Koncept utopie zásadně ovlivňují společenské kritiky z exhort, zčásti vydané doma a v zahraničí, a to i pod jménem M. J. Fesla či F. Příhonského. První verze utopie je nastíněna ve 20. letech 19. století a základní teze načrtnuty již kolem roku 1809. Připomínáno bývá souběžné koncipování s pojednáním *Vědosloví* (Bolzano, 1837), přičemž lze nalézat i metodologické spojitosti. Logické dílo se stalo teoretickou základnou pro zformulování základního mravního zákona o obecném blahu, jehož praktické uplatnění měl přinášet právě vizionářský spis.

Pojednání považoval Bolzano (1932) „*za svůj nejvýznamnější literární projev a za odkaz lidstvu*“ (Vozka, 1937, s. 14), za završení celého vědeckého díla. Bolzano si byl vědom své neobliby u rakouských úřadů, a tak dlouho ani neusiloval o vytištění utopie. Originál spisu (Bolzano, 1932) – který se nedochoval – měl kolovat v kruhu Bolzanových blízkých přátel, kteří pořídili několik opisů. Ve druhé polovině 40. let 19. století Bolzano začal uvažovat o souborném vydání své utopie společně s prací *Cesta do Ikarie* (Cabet, 1840), k čemuž nedošlo. Bolzano přitom motivoval svou žačku K. Liebleinovou k přeložení Cabetovy románové sociální utopie do němčiny.¹⁰ Události roku 1848 však Bolzana vyděsily natolik, že zveřejnění

8 V roce 1831 rukopis utopie Bolzano věnoval A. Hoffmannové, ale i poté měl text ještě opravovat a doplňovat. Definitivní znění bývá vztahováno až k první polovině 40. let 19. století.

9 Rok je důležitý pro odmítnutí názoru (Schindler, 1908a,b), že Bolzano přejímá ideje od É. Cabeta, „*s nímž se seznámil z díla L. Steina...*“ (Kolman, 1958, s. 116); srov. Stein (1842).

10 Ke komparaci vizí Bolzana a Cabetových komunitaristických projektů srov. Sirůček (2022).

utopicko-reformního projektu zakázal. Obával se, že by text mohl podnítit méně vzdělané čtenáře k vyvolání krvavých nepokojů, které by politický a společenský pokrok ohrozily.

Po smrti Bolzana upadla utopie (Bolzano, 1932) do zapomnění. Připomíná ji (Horáček, 1907), posléze je publikováno několik německy psaných článků. Před 1. světovou válkou se objevují česky psané studie, první českou vlnu zájmu o Bolzana lze spojovat s 20. léty 20. století. Opo-
menut v bolzanovské literatuře zůstává A. Bráf, který v roce 1906 apeluje ohledně povinnosti literárního historika národohospodářského „*splatiti dluh vzpomínky oceňovací, který už půlsto-
letí zůstává nevyrovnán. Platí knězi Bernardu Bolzanovi*“ (Bráf, 1907, s. 23).

Poprvé vizionářská práce vychází německy až v roce 1932 ve třetím svazku souborného vydání Bolzanova díla (Bolzano, 1932). První české vydání pochází z roku 1934, v překladu matematika M. Jaška, který je i vydavatelem. České vydání není překladem vydání německého, vychází z jiného rukopisu.¹¹ V meziválečném období o utopii (Bolzano, 1932) psal ještě J. Vozka, který označuje Bolzana za prvního moderního socialistu v Čechách. S výjimkou Jaška a Vozky se v době mezi světovými válkami Bolzanova utopie předmětem zájmu bolzanovských badatelů nestává. Na rozdíl od přístupu církevně historického a zájmu matematiků – ostatně i první české vydání díla *O nejlepším státě* pocházelo právě z rukou matematiků. Hlavní vlna zájmu o utopii spadá do období po roce 1948, kdy interpretace a hodnocení Bolzana-utopisty vycházely z pozic oficiálního marxismu-leninismu.¹² Bolzano se stává předmětem zájmu taktéž „podzemní“ badatelské linie, v čele s J. Patočkou. Patočka a později R. Palouš přitom o kvali-
tách Bolzanovy utopie pochybují a vyjadřují se k ní spíše kriticky.¹³ Impulsy k dalším bolzanovským výzkumům přináší projekt stuttgartského nakladatelství Frommann-Holzboog, kde v roce 1969 začíná vycházet Bolzanovo souborné dílo.

Utopie *O nejlepším státě* (Bolzano, 1932) je rozdělena do dvaceti osmi kratších kapitol, v nichž Bolzano podrobně líčí uspořádání ideálního státu. Nastíněna je problematika právního zřízení, ústavy, účelu společenských zařízení, Bolzano popisuje zákony, vládu, zdravotní péči, majetkové a hospodářské otázky, včetně peněz či obchodu, osobní a společenský život. Zabývá se smrtí, výchovou, uměním, zábavou, bydlením, výživou, oblečením anebo tím, kdo může být občanem státu. Systematicky probírá všechny stránky života člověka od narození až do smrti.

11 Podle překladatele má jít o rukopis původní, Bolzanem pročený a opravený. Zatímco druhý rukopis, který měl být předlohou německého vydání, má být nekvalitním opisem M. J. Fesla.

12 Srov. Bayerová (1976), Berka (1981), Kolman (1958), Loužil (1978), Pešková (1965), Seidlerová (1963), Soják (1948). S kritikou idealismu, metafyzičnosti, „sociálního mastičkářství“, absence teorie pracovní hodnoty či potlačováním náboženské dimenze díla.

13 Srov. Palouš (1981), Patočka (1969).

Kapitoly nesou názvy¹⁴: I. *Občané státu, jeho rozsah a rozdělení*, II. *O zákonodárství*, III. *O vládě (Správa státu, její činitelé, úkony a organisace)*, IV. *Zřízení donucovací (Soudnictví veřejné, moc výkonná a branná)*, V. *O svobodě*, VI. *O rovnosti*, VII. *O svobodě myšlení a svědomí (Svoboda náboženství)*, VIII. *O výchově a vyučování*, IX. *Péče o zdraví a život*, X. *O majetku*, XI. *O penězích*, XII. *O zaměstnání občanů a způsobu života*, XIII. *Výroba a průmysl (Reforma zemědělská vzorem oprav ve výrobě a v průmyslu)*, XIV. *Obchod*, XV. *Pěstování věd ve státě*, XVI. *Knihy a censura (O svobodě tisku)*, XVII. *O umění*, XVIII. *O výživě*, XIX. *O oděvu*, XX. *Obydlí*, XXI. *Zřetel k rozdílům pohlaví*, XXII. *O ctižádostivosti (Jak řídit a jak uspokojovati tento pud)*, XXIII. *Cestování a turistika*, XXIV. *O zábavách (Dny odpočinku a svátky)*, XXV. *O sporech občanů*, XXVI. *Příjmy a vydání státu. Zdanění občanů*, XXVII. *Odměny a tresty*, XXVIII. *O smrti*.

Rozsahem nejdelší je kapitola X. týkající se majetku, následovaná kapitolou o daních a výdajích státu (XXVI.) a kapitolou o odměnách a trestech (XXVII.). Bývá z toho usuzováno, že za největší problém Bolzano považoval nerovnoměrné rozdělení majetku. Vnímá toto jako hlavní kořen zla, který měl být odstraněn pomocí spravedlivého přerozdělení. Kriticky bývá nahlíženo, že Bolzano se příliš nezabývá principy svobody. S argumentací, že kapitola o svobodě (V.) je druhou nejkratší, a to po kapitole o cestování (XXIII.).

Unikátní je, že v celém díle Bolzano analyticky předkládá argumenty pro a proti a pečlivě neustále vyvrací „očekávané námitky“ proti svým návrhům. Což na čtivosti práce nepřidává – jedná se o text spíše vědecký a nikoli o cestopisný anebo utopický román či kratochvilné čtení.

„Politicky je „nejlepší stát“ republikou, kterou tvoří spolek relativně autonomních obcí, okresů, krajů a zemí; jednou snad obsáhne celý svět. Zákonodárná moc je v rukou občanů; vykonávají ji jednak prostřednictvím všeobecného hlasování lidu, jednak prostřednictvím usnesení rad starších. Tyto rady představují jakousi druhou komoru; jejich rozhodnutí mají však přednost před hlasováním lidu jen v případě jednomyslnosti jejich členů. Členové rad starších, stejně jako soudci a představitelé výkonné moci, jsou vesměs voleni. V „nejlepším státě“ platí naprostá rovnost všech občanů (kterou ovšem nelze zaměňovat s rovnostářstvím); nejsou tu trpěny žádné výsady rodu, stavu, pohlaví či majetku. Všechny úřady a funkce jsou zásadně přístupny každému občanu, který má potřebné schopnosti a je mravně bezúhonný. Vnější i vnitřní bezpečnost státu zajišťují občané sami (všeobecné ozbrojení lidu) (...) V sociální oblasti poskytuje „nejlepší stát“ všem občanům bezplatně byty, zdravotní a starobní péči. Rodičům hradí náklady na výživu a výchovu dětí. Každému občanovi poskytuje stát zdarma vzdělání přiměřené jeho schopnostem a sklonům (přihlíží přitom ovšem také k potřebám společnosti); kromě toho se každý občan povinně vyučí

14 Dle (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934). Slova v závorkách jsou překladatele M. Jaška. Konzultace dává obvykle přednost nejstaršímu překladu, který se ke starosvětskému Bolzanovi hodí z důvodu nejen krásy, nýbrž i přesnosti a výstižnosti českého jazyka dřívějšího.

nějakému řemeslu. Studium na vyšších školách je považováno za práci a jako práce odměňováno. Věda, nákladné a riskantní pokusy a bádání jsou podnikány na náklady společnosti. Stát vydává všechny knihy, pečuje o vytváření a rozšiřování uměleckých děl a udržuje veřejná kulturní a rekreační zařízení. V „nejlepším státě“ mají všichni občané plnou svobodu svědomí a slova. Náboženské vyznání je soukromou věcí; církev je odloučena od státu. Profesionální provozování umění není dovoleno; jen výjimečně může být již osvědčený básník na nějaký čas osvobozen od svých občanských povinností a placen státem, aby mohl vytvořit větší dílo. I v „nejlepším státě“ bude cenzura, její pravomoci však budou přísně vymezeny. Cenzoři nebudou odpovídat jen za to, co nevhodného povolili, ale i za to, co dobrého potlačili. Prvním, trvalým a vše prostupujícím úkolem „nejlepšího státu“ je podpora blaženosti a ctnosti všech jeho občanů. (Ctnost ovšem spočívá jen v zachování příkazů mravního zákona, který ukládá každému jednotlivci usilovat o obecné blaho). Každoročně musejí všichni občané skládat na veřejných soudech mravnosti účty ze své činnosti. Také po smrti je nad každým držen závěrečný soud – k povzbuzení a na výstrahu ostatním“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1981, s. 161–163).

Po Bolzanově *Předmluvě* a *Úvodu* následují pasáže věnované právnímu, resp. politickému uspořádání. Kapitola I. charakterizuje členy státního svazku a rozsah státu. Účelně zřízený stát je decentralizovaný – tvořen je rodinami žijícími pospolu, fungují zde obce, okresy (kraje, župy) a země (tvořené cca 100 okresy). Územní uspořádání přispívá k aktivní participaci občanů, kteří naplňují občanské povinnosti – péči o obecné blaho – nejenom jako jednotlivci, ale především v rámci své obce. Problematice zákonodárství se podrobně věnuje kapitola II., výkonnou moc specifikuje kapitola III., soudnictví, moc výkonnou a branou řeší kapitola IV. Kapitola V. postuluje, že všichni občané ideálního státu se mohou podílet na jakékoli činnosti, ovšem jejich svoboda není neomezená. Správný a nesprávný výklad rovnosti otevírá důležitou kapitolu VI. Rovnost Bolzano chápe širěji nežli pouhou rovnost politickou. Nepočítá však se stejnými občanskými právy a povinnostmi pro všechny. Bolzano konstatuje existenci škodlivých výsad a nerovností ve všech stávajících státních zřízeních, kdy jako „*zvlášť škodlivé*“ nerovnosti označuje nerovnost majetkovou (vybíhá-li tato z jistých mezí) a nerovnost rodovou.

Svoboda svědomí a svoboda myšlení vyžaduje i svobodu náboženskou, včetně náboženské tolerance, jak líčí kapitola VII. Principy výchovy v rodině, vzdělávání ve školách obecných a školách pokračovacích, lidovému, školství vyšší a výchovu studující mládeže načrtává kapitola VIII. Cenu zdraví a života vyzdvihuje Bolzano stručná kapitola IX. Následujících pět kapitol (X.–XIV.), tedy více jak padesát stran spisu, je zaměřeno na témata hospodářská.

Jako vědec v utopickém projektu, který má současně být vybudován na vědeckých základech, neopomíjí Bolzano věnovat pozornost postavení vědy a vědeckých pracovníků. Na tyto je zaměřena kapitola XV. V ideálním státě – na rozdíl od stávajících, nedokonalých států – má být cenzura menším zlem nežli neomezená svoboda tisku. Což precizuje kapitola XVI.

Kapitoly XVII.–XXIV. se zaměřují na to, kterak má občan žít v soukromí. Umění a jeho poslání charakterizuje krátká kapitola XVII. Kapitola XVIII. představuje problematiku výživy a zásobování lidu, a to po stránce teoretické i praktické. Stručná kapitola XIX. se věnuje oděvu a odívání, kapitola XX. bydlení občanů (s hlavní zásadou, aby domy obytné nebyly majetkem soukromým, nýbrž vlastnictvím obce, resp. státu). Na téma „*moderní stát a věci pohlavní*“ cílí kapitola XXI., kdy na rozdíl od jiných utopií návrhy nesměřují k destrukci manželství, nýbrž naopak k jeho upevnění a i k posílení role ženy. Kapitola XXII. řeší „*ctižádostivost*“ v ideálním státě aneb „*Jak řídit a jak uspokojovati tento pud*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 184 – komentář M. Jaška). Asketický Bolzano propaguje ctnostný a střídmy život. Život ctnostný má spočívat v žití prostém, střídém, se zájmem o společnost a o konání dobra pro její blaho. Bolzano se zabývá i využíváním volného času. Na rozdíl od řady utopistů se nesnaží uchránit občany ideálního státu od všech cizích (a škodlivých) vlivů a nabádá tyto k cestování, a to v kapitole XXIII. Zábavy, dny odpočinku a svátky popisuje kapitola XXIV.

Mimosoudnímu a soudnímu vyřizování sporů občanů je věnována kapitola XXV. Kapitola XXVI. je rozebírána v souvislosti s ekonomickými názory a doporučeními Bolzana. Odměny a tresty řeší kapitola XXVII. „*Tématem poslední kapitoly... je... smrt; i ta je zabudována do Bolzanova výchovného plánu*“ (Loužil, 1978, s. 123). Krátká kapitola XXVIII. se vrací k otázce dědictví, kdy zdůrazňuje podstatné omezení práva odkazů ve smyslu ustanovení kapitoly X.

Hospodářské návrhy Bolzana

Utopie (Bolzano, 1932) zůstává v první řadě dílem politickým, avšak v mnoha ohledech značnou pozornost věnuje ekonomické problematice. Hospodářské uspořádání účelně zřízeného státu charakterizují kapitoly X.–XIV. a kapitola XXVI. Ekonomické dimenze, resp. hospodářské aspekty, lze však nalézt také v Bolzanových návrzích projektovaných kapitolami dalšími.

Pokud jde o ekonomiku „nejlepšího státu“, připisuje Bolzano rozhodující význam otázce vlastnictví, nikoli otázce výroby. „*Nejlepší stát*“ se řídí zásadou, že *vlastnictvím jednotlivce smí, ale pak také má být určitý předmět jen tehdy, je-li z hlediska celku nejprospěšnější, aby jej vlastnil právě on. Vlastnictvím jednotlivce však nemůže být žádný předmět, který může být užitečný více občanům, popřípadě všem. Z toho plyne* (výslovně to není řečeno) *společenské vlastnictví půdy, řemeslných dílen, manufaktur, nástrojů a náradí, knih, uměleckých předmětů atd. Všichni občané jsou povinni vykonávat nějakou společensky prospěšnou práci; práce, které jen ničí užitečné látky, jsou zakázány. Společnost podporuje vynálezeckou činnosti v zájmu usnadnění práce a zvyšování výroby. „Nejlepší stát“ připouští mírné rozdíly v zámožnosti občanů, pokud za ni vděčí své pili a šetrnosti. Nadměrné bohatství však netrpí, anebo lépe – velké bohatství jednotlivce nemůže vůbec vzniknout, protože „nejlepší stát“ neuznává darovací a dědické právo. Univerzálním dědicem*

všech občanů je stát (obec). Také rozdělování spotřebních statků provádí stát (obec). Rozdělování se řídí jednak vykonanou prací, jednak potřebami občanů. Stát stanoví výši mezd a cen zboží. Veškerý obchod, doprava a úvěr jsou v rukou státu“ (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1981, s. 161–163).

Za klíčovou je možné označit kapitolu X. *O majetku*. Taktéž kategorii vlastnictví vnímá Bolzano prizmatem nejvyššího mravního zákona, resp. úsilí o blaho celku. Bolzano proto nevystupuje proti každému soukromému vlastnictví, ovšem hlásá právo státu na jeho omezení ve prospěch celé společnosti a obecného blaha. Základní zásadu ohledně vlastnictví koncipuje takto: *„Věc nějaká buď jenom tehdy prohlášena za majetek soukromý, za majetek jednotlivce – tehdy však také v každém případě! – je-li prospěšnější celku, aby přiznal jednotlivci toto právo vlastnické, než aby mu je odepřel“* (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 103).

Ze které má vyplývat řada důsledků. Stát má mít právo určovat podmínky soukromého vlastnictví – podle dvanácti zákonů majetkových. Prvním je idea, že *„věc, kterou může užívat pouze daná osoba, má být jejím vlastnictvím“* (Kolman, 1958, s. 147). Zákon zní: 1) *„Věc, která jen určitému jednotlivci může být k užítku a k potřebě, ostatním však nemůže být ani k tomu ani k onomu, jest již proto přiznati za majetek jednotlivce“* (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 104). Druhý zákon se týká vyvlastňování – *„věc, kterou daná osoba užívat nemůže, ale jiní mohou, nemá být jejím vlastnictvím...“* (Kolman, 1958, s. 147). Právo nálezů (a vynálezů) ošetřuje třetí zákon: 3) *„Fakt, že někdo jest nálezcem věci, která byla dosud bez pána..., nebuď dostatečným důvodem, aby se mu přiznávalo její vlastnictví“* (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 106). Ten, kdo věc našel, totiž nemusí být tím, kdo věc dovede nejlépe využít. Vlastnické právo nemá vznikat ani vyrobením věci. Ten, kdo věc vyrobí, nezískává automaticky právo na její užívání, jelikož si nemůžeme být jistí, že jí bude umět správně užívat, a že pro něj bude mít nějaký užitek. Lidem však stát musí dát jistotu, že za práci dostanou náležitou odměnu. *„4. Ani práce, jaké třeba, aby z věci, z níž nebylo... užítku, vzniklo něco k potřebě, nesmí být dostatečným důvodem, jenž by opravňoval vlastnictví“* (dtto, s. 108). Občan má nárok na odměnu za práci, nikoli na dílo samotné.

První čtyři majetkové zásady měly být již dávno známé, jenom se jimi – podle Bolzana – zatím šetřilo. Bolzano následně přistupuje k formulaci zásad nových. Zákon pátý se týká rarit, věcí vzácných, ve smyslu drahých, cenných, drahocenných. *„Co nabývá ceny jenom tím, že jest to vzácné, nehodí se proto za majetek jednotlivce a buď tudíž vždy majetkem státu..., který toho užije ve vhodné chvíli a na vhodném místě... – krátce k tomu, k čemu se to hodí...“* (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 112). Drahocenné věci (např. typu diamantů) mají pobízet k marnivosti, nespokojenosti, závisti a nepřátelství. Veškeré takové věci se stávají majetkem celé obce (státu) automaticky, neboť v jednotlivcích budí pouze nerozumnou touhu.

Ideální stát musí omezit právo darovací, neboť obdarovaný by se mohl stát vlastníkem věci, kterou neumí použít anebo neumí použít správně k obecnému prospěchu. Stejně jako nelze komukoli věci libovolně darovat, nelze je ze stejných důvodů ani půjčovat. Což se týká i půjčování peněz, jelikož ten, kdo si půjčuje, může peníze použít ke špatným účelům. Bolzano navrhuje možnost soukromě půjčovat, třeba i bezplatně, finanční prostředky druhým. Stát by ale měl dát občanům možnost uložit si peníze a stejně tak i půjčit si tyto, avšak pouze od státu. Práva darování, prodeje a směny se týká zákon šestý. Omezeno musí být také právo půjčovací, což postuluje zákon sedmý. Regulovány musí taktéž být „*obchody peněžní*“, včetně zákazu půjčování peněz. „8. *Stejně ovšem třeba zakázati půjčování peněz – ... půjčování takové, aby je směl půjčovati kdokoliv a komukoliv...*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 115). Upraveny na druhou stranu musí být i podmínky ukládání peněz při jejich přebytku.

Vedle omezení práva darovacího by mělo být výrazně upraveno právo dědické, a to z obdobných důvodů. Dědictví má být automaticky převáděno na obec či stát. Podle Bolzana by se potomci zámožnějších občanů příliš spoléhali na bohatství rodičů a marnili by čas potřebný k získání vědomostí. Také by se nekonečným děděním v rodině hromadil majetek a tím by se jiná část společnosti stávala chudší. Občané mohou dědit pouze věci se subjektivní vzpomínkovou hodnotou. Devátý zákon majetkový pojednává o právu dědickém. „9. *Dalším zvláště důležitým důsledkem zásady... jest, že děti nejsou dědici majetku rodičů, nýbrž zase stát – a to především zase obec...*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 116).

Právo užívací načrtává majetkový zákon desátý – „*předměty společného užívání (na př. knihy a hudební nástroje) mohou být dány do soukromého užívání jen dočasně*“ (Kolman, 1958, s. 148). Věci, které jsou pro někoho bezcenné, mohou totiž mít užitek pro někoho jiného. Proto se v ideálním státě nesmí ničit (obrazy, knihy, hudební nástroje) a musí být využity k obecnému prospěchu. „*O takových věcech tvrdím, že ve státě zařízeném účelně nemají se pokládati za majetek soukromý, nýbrž že se jednotlivci může přiznati – a to někdy jenom na určitou dobu – pouze užívací právo k nim*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 120). Zmíněné věci zůstávají vlastnictvím státu, který tyto občanům pouze dočasně zapůjčuje.

Zánikem vlastnického práva se zabývá zákon jedenáctý – „*i zákonně nabyté vlastnické právo k nějaké věci může časem zaniknout, přestane-li věc být vlastníku maximálně užitečná, ... brýle musí uzdravený přenechat bez náhrady*“ (Kolman, 1958, s. 148). Trhu zboží a práce se dotýká majetkový zákon dvanáctý. Stát stanovuje výši cen a mezd. Bolzano formuluje: „12. *Konečně však také třeba, aby v duchu zásad... byly určovány ceny kupní..., avšak také výše mzdy a odměn za práci, ať ji koná jednatlivec pro veřejnost nebo v službě soukromé*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 123). K nejobecnějším pravidlům v této sféře Bolzano řadí úpravy „*prodeje a koupi*“ pro různé situace a projekci „*mezd a odměn za práci*“.

(Kolman, 1958) pasáže ohledně zákona dvanáctého shrnuje následovně: „*Bolzano připouští případy, kdy se za vlastnictví má poskytovat náhrada a stanoví pro to řadu norem: 1) při stanovení ceny je třeba uvážit, zda předmět, který někdo chce získat do vlastnictví, je vlastnictvím soukromým či obecním, státním, jakož i to, zda má zájemce jiný postradatelný majetek nebo zda může uhradit cenu svou prací; 2) je-li předmět vlastnictvím státu a zájemce jej nemá čím zaplatit, dostane tento předmět zdarma, nepotřebují-li jej jiní občané více; Potřebuje-li jej několik uchazečů stejnou měrou, má přednost ten, kdo prokázal státu největší služby; 3) předměty široké spotřeby mají být levnější a luxusní předměty naopak dražší; 4) je-li předmět soukromým vlastnictvím, obě strany se dohodnou; stát nemá do takovýchto smluv přespříliš zasahovat, aby nevyvolával nespokojenost*“ (tamtéž, s. 148).

Loužil Bolzanův výklad o ceně věcí označuje za neurčitý – přes všechny podrobnosti Bolzanem uváděné – což má platit také ohledně výkladu „*stanovení odměny za vykonanou práci (mzdy)*“ (Loužil, 1978, s. 107). Také problematikou odměňování práce se přitom Bolzano zabývá relativně podrobně, i když i tady zůstává v obecné rovině. Pro stanovení mezd a odměn za práci vytyčuje zásadu: „*Kdo obětuje čas svůj práci, věnované... především veřejnosti – státu nebo obci – na př. už také tím, že nabývá vědomostí, jimiž může býti užitečným spoluobčanům..., zasluhuje, aby opatřen byl na tu dobu – od státu anebo obce – všemi požitky, jichž by si opatřil, kdyby stejnou práci, stejně usilovnou, stejně namáhavou věnoval jen pro sebe*“ (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 126).

Formulované principy Bolzano konfrontuje se stávajícími názory, přičemž se staví proti příliš velkým rozdílům v odměňování práce, které by porušovaly přibližnou rovnost životní úrovně. Stát občanům hradí náklady na některé služby (např. na školství či lékařskou péči). Ideální stát vyplácí mzdu za práci poskytnutou soukromým osobám v případě služeb, jejichž poskytování nelze ponechat náhodě (zdravotní péče, vyučování apod.). Bolzano jmenuje prostředky k dosažení, aby zásady majetkové nezůstaly pouhým přáním. Jde o srozumitelné a nepřilíš početné předpisy o vlastnictví a dědictví, pevně stanovené ceny zboží, zákony o odměně za práci, veřejná sjednávání obchodních dohod a přísné tresty za nedodržení zákonů a předpisů.

V Bolzanově státě existují peníze. *O penězích* je název kapitoly XI., která náleží – na rozdíl od kapitoly předchozí – k nejstručnějším. Bolzano nesouhlasí se zrušením peněžního systému, jako mnozí jiní utopisté, nýbrž navrhuje opatření proti zneužívání peněz. V měnovém systému bude pro vnitřní oběh zavedena papírová měna, kovové peníze jsou vyhrazeny pro styk se zahraničím.¹⁵ Ideální stát se nemusí obávat padělání peněz, které se může dít pouze tam, kde se spočítá větší část občanů. Neboť dochází ke změnám hodnoty peněz, Bolzano navrhuje vyrovnávat závazky v hodnotě reálné, nikoli nominální. Účelně zřízený stát by přitom měl hodnotu – kupní sílu

15 Doležalová (2018) dodává, že obdobný návrh propaguje národohospodář J. F. A. Buquoy.

– peněz kontrolovat. „*hodnota peněz se neřídí zlatým obsahem, ale přepočítává se na zboží (...)* Podle Bolzana určuje stát „*hodnotu*“ peněz pro jednotlivé kraje podle cen nejdůležitějších zboží v jednotlivých krajích“ (Seidlerová, 1963, s. 69).

Kapitoly následně pojednávají o návrzích ohledně zaměstnání občanů, zemědělství, průmyslu a obchodu. Přitom však problematika samotné průmyslové výroby zůstává na okraji. Nicméně Bolzano si intuitivně uvědomuje klíčový význam strojů pro novou společnost, kdy obhajobou moderní velkovýroby předstihl nejenom soudobé radikální demokraty, nýbrž dokonce i mnohé utopické socialisty a komunisty. Ovšem Bolzano se soustředí – pod vlivem českých reálií – na výrobu, resp. velkovýrobu zemědělskou a vnímá velkovýrobu optikou počátku 19. století.

Účelně zřízený stát provádí „*dozor... nad výrobou, způsobem života a zaměstnáním občanstva...*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 133 – komentář M. Jaška). Ideální stát zasahuje do stanovování mezd pro jednotlivá povolání a mzdy jsou vypláceny v penězích. Bolzano předpokládá, že „*při rozumném zřízení státu se vždy najde zaměstnání pro každého občana...*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1981, s. 72). Občané, kteří nemohou pracovat, žijí na náklady státu. Bolzano neuznává a odmítá jakýkoli zahálčivý způsob života.

Obsáhlejší kapitola XII. se věnuje otázkám práce. Startuje označením technického pokroku „*za opravdové dobrodiní prokázané člověku*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 133). Bolzano se nestaví proti rozvoji strojové výroby, nicméně nepřehlíží ani problémy díky možné nezaměstnanosti. V účelně zřízeném státě panuje všeobecná pracovní povinnost. Nemocní, děti, přestárlí jsou od této osvobozeni. Veškerá vykonávaná práce musí přitom být společensky potřebná a užitečná. Bolzano diskutuje zaměstnání škodlivá anebo zbytečná. Jmenuje též zaměstnání zasluhující cti, „*avšak povahy přece takové, že jich nelze prováděti výlučně...*“ (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 139). Přitom i lidem pracujícím „*tělesně*“ má být doprán adekvátní oddech a rozptýlení. Rozumní na to přistoupí sami, ostatní budou přinuceni zákonem. Doporučováno je střídání zaměstnání, přičemž lidé mají střídavě vykonávat práci duševní a fyzickou. V ideálním státě je pracovní povinnost kontrolována, stejně jako pracovní nasazení občanů. Bolzano naznačuje problematiku trhu práce, resp. dělby práce s rozdělením zaměstnání, včetně zásad systému výběru a regulace při obsazování míst, úřadů a funkcí. S neopominutelnými prvky plánovitosti ze strany státu. kdy je plánovitě řízena výchova a rozmisťování pracovníků jednotlivých profesí. V dodatečném návrhu, v kontextu práce amatérské a její podpory, figurují „*domy zábavné práce*“. V každé obci ideálního státu mají fungovat budovy, kam by občané chodili vykonávat prospěšnou činnost – ve volnu se věnovat jinému zaměstnání, případně pobírat za toto i jistou mzdu.

Kapitola XIII. nese překladatelův podtitul „*Reforma zemědělská vzorem oprav ve výrobě a průmyslu*“. (Bolzano, 1932, s využitím českého překladu 1934, s. 146 – komentář M. Jaška). Bolzano očekává nárůst obyvatelstva a neopomíjí povinnost státu občany náležitě zaopatřit.

Zmiňuje důležitost ekonomické kalkulace prospěchu a nákladů, přičemž nabádá, aby výchova i k tomuto směřovala. „*Na venkově se mají zakládat družstva pro obdělávání půdy a pro chov domácího zvířectva...*“ (Kolman, 1958, s. 152). Práce družstevníků „*má být odměňována podle jejich potřeb, když věnují práci všechn svůj čas; věnují-li práci jen část tohoto času, pak úměrně tomuto času...*“ (tamtéž, s. 152). Bolzano nespočítá na to, že potřeby občanů zajistí prostředky roztržité malovýroby, „*předpokládá, že ve všech výrobních zaměstnáních se budou lidé sdružovat k provádění prací většího rozsahu*“ (Loužil, 1978, s. 112). Volá po družstevním rázu výroby, a to nejenom produkce zemědělské, kterou jmenuje především. Zemědělská reforma založená na ideji družstevnictví má být vzorem pro ostatní odvětví. O průmyslových podnicích se Bolzano blíže nerozepisuje. Jeho vizi je zemědělské družstvo, přičemž popisuje podrobnosti zemědělské reformy, včetně zvláštních ustanovení (např. pracovní mobilizace v době polních prací či sanování nezaviněného deficitu družstev státem).

Ještě pronikavější změny provede nejlepší stát v organizaci obchodu, což řeší kapitola XIV. Podstatou reformy má být specifické postátnění obchodu. Bolzano se vyslovuje pro vyloučení meziobchodu ve smyslu spotřebního družstevnictví. Navrhuje zmenšení počtu osob, zaměstnaných v řetězci mezi výrobcem a spotřebitelem na minimum, nicméně tak, aby neutrpěly zájmy spotřebitelů ani výrobců. Propaguje kontrolu zisku tím, že veškerý relevantní obchod by se soustřeďoval ve státních prodejnách. Lidé zaměstnaní v obchodu by dostávali stálý plat. Díky centrální organizaci obchodu prostřednictvím celostátní sítě obchodních domů se mají snížit – vedle počtu prodejců – také náklady na distribuci. Bolzano volá po vládě pracujících a spotřebitelů, resp. brojí proti přebujelému soukromému obchodu a tržním spekulacím. V každé obci má být velký obchodní dům, který nakupuje výrobky od místních producentů a prodává je zpět občanům. Podobná nákupní a prodejní střediska mají fungovat v okresech atd. Všechny obchodní domy jsou ve spojení a podle potřeby si vzájemně prodávají zboží. Ani zde Bolzano neopomíná možné námitky a tyto trpělivě vyvrací. Např. ohledně možných podvodů díky velkému počtu „*státních zřízení*“ k fungování reformy potřebných. Stát má mít více prostředků si zmíněné ohlídat, ve srovnání se soukromníkem. Bolzano pečlivě jmenuje různé druhy podvodů a řeší, jak jim zabránit, včetně kontrol a stanovení trestů.

K nejobsáhlejšímu náleží kapitola XXVI. Příjmy nejlepšího státu plynou z dědictví a daní. Kapitulu otevírají úvahy o smyslu daní. Hlavní příjem ideálního státu představuje, že se „*stát ujímá dědictví...*“ (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 201). Zdanění se má týkat pouze občanů, jejichž bohatství přesahuje průměr, přičemž nemá pohlcovat vše, co onen průměr přesahuje. V Bolzanově státě existuje trojí druh daní: daně dobrovolné, daň z přepychu a „*třetí způsob zdanění, způsob berně nucené, t. j. způsob daní, kdy stát prostě předepíše dávku, kterou občanů jest státu odvésti...*“ (tamtéž, s. 206). Většinou se má jednat o nepřímou spotřební daň z přepychu, která má současně vést i k eliminaci marnotratnosti. K daním přímým nejlepší

stát sahá pouze výjimečně. Jde o zmíněné „*berně nucené*“, častěji však o daně dobrovolné. Daně zajišťují příjmy státu, které kryjí vydání státu. Jmenováno je sedm hlavních položek rozpočtu: „*Výchova a školství, zdravotnictví a péče tak zv. sociální, náhrada nezaviněných škod (úrazových, živelních a pod.), podpora průmyslu a výroby (zvláště pokud se týká věcí nevýnosných, obecně však prospěšných), boj proti nezaměstnanosti, pokusnictví a podniky výzkumné, veřejné dopravnictví (stavba cest, průplavů atd.), platy zaměstnanců*“ (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 200 – komentář M. Jaška).¹⁶

Na první místo ve výdajích Bolzano řadí náklady na výchovu a školství. Bolzanův ideální stát, a nikoli rodiče, nese náklady na výchovu všech dětí a mládeže. Za druhé, Bolzano jmenuje výdaje, resp. náklady na zaopatření nemocných, invalidů a přestárých. Za třetí, jde o náklady na náhradu veškerých škod způsobených živelními pohromami a různými nahodilostmi. Stát hraď škody vzniklé bez viny občanů. Čtvrtý typ výdajů rozpočtu představují „*náklady na výrobu a dopravu statků, jejichž výroba a doprava je příliš nákladná (na příklad stavba mostů, nikoli ale dovoz paliva)*“ (Kolman, 1958, s. 160). Za páté by ze státního rozpočtu měly být hrazeny „*pokusy a práce badatelské*“ – „*Stát nechť bere na sebe dále náklady všech pokusů, všech podniků a prací badatelských, kterých by se jednotlivci odvážiti nemohl...*“ (Bolzano, 1932, s. využitím českého překladu 1934, s. 213). Za šesté se jedná o veřejné práce, resp. náklady „*na stavbu veřejných zařízení (budov, silnic, průplavů atd.)*“ (Kolman, 1958, s. 160). Za sedmé se státní výdaje Bolzanova nejlepšího státu skládají z „*nákladů na platy všech občanů, kteří pracují pro společnost, t. j. vládních úředníků, vědců, učitelů, lékařů, zaměstnanců obchodu a dopravy, dozorců a písařů a stálých soudců*“ (Kolman, 1958, s. 160).

Obce Bolzanova státu jsou hospodářsky samostatným útvarům, „*který ve všech směrech, tedy i finančně, hospodaří ve vlastní režii...*“ (Seidlerová, 1963, s. 90). Bolzano stanovuje úkoly samosprávným obcím a uvádí i pravomoci. Nevyjde-li obec s vlastními prostředky, vyžádá si podporu kraje či země formou dluhopisu. Obecní hospodaření musí být státem kontrolováno.

Závěrem představení utopie (Bolzano, 1932) zrekapitulujme: „*základem společnosti je zde státní vlastnictví, povinnost všech členů pracovat, odměňování podle práce, státní plánování, politická rovnoprávnost a široká demokracie, i to, že je zde obsaženo mnoho pokrokových návrhů i pokud jde o dílčí otázky, na příklad otázky výchovy*“ (Kolman, 1958, s. 162).

Jako jistý vrchol vývoje Bolzanových názorů interpretuje (Seidlerová, 1963) „*prakticky nepovšimnutou práci*“ *O právu duchovních dostávat existenční prostředky od osob, jež nejsou*

16 (Kolman, 1958) namítá: „*Je s podivem, že Bolzano, který ve čtvrtém oddílu hovoří o ozbrojení lidu a obraně vlasti, zde zapomněl na náklady na obranu*“ (tamtéž, s. 160).

příslušníky jejich vyznání (Bolzano, 1838a).¹⁷ Ani po sepsání díla (Bolzano, 1932) se Bolzano nepřestal zajímat o sociální problematiku. Sledoval např. povstání slezských tkalců v roce 1844. Bolzano barvitě líčí neutěšené podmínky života chudiny. Reflektuje neutěšené sociální poměry především chudiny v Praze. Již dříve se „účastní přípravných prací při zakládání české spořitelny, navrhuje i založení pojišťovny proti ohni...“ (Seidlerová, 1963, s. 40).

Stat' *Praktické návrhy k odstranění bíd, kterážto nyní panuje mezi značnou částí obyvatel Prahy* (Bolzano, 1847b) drasticky líčí bídu pražského dělnictva a naznačuje cesty ke zlepšení jeho hmotného postavení. Včetně myšlenky dobrovolného zdanění bohatších občanů ve prospěch pražské chudiny. Bolzano vyzývá „majetné třídy, aby zajistily potřebným práci, obydlí, oděv a potraviny, a to tak, že by se samy uvolily platit přiměřené daně“ (Kolman, 1958, s. 131). K dobročinným návrhům náleží taktéž doporučení chudině zprostředkovat prodej za velkoobchodní ceny. Dříve již píše na téma zlepšování chudinských ústavů, kdy otázkám chudinské péče je věnován článek (Bolzano, 1831), který se zabývá technickými podrobnostmi chudinské péče. Bolzano navrhoval i jiná opatření, např. po celý život – pod vlivem bytové nouze, coby symptomu průmyslové revoluce – považoval za zvlášť palčivou otázku bydlení. K sociálně orientovaným náleží taktéž filozoficko-morální Bolzanovy úvahy v exhortách o dobročinnosti anebo ohledně propagace zakládání dělnických spořitel a pojišťoven apod.

Bolzano se neomezoval pouze na propagaci a pokoušel se i o praktickou realizaci některých návrhů. K příkladům lidumilství a dobročinnosti náleží např. příspěvek k založení Spolku pro podporování chudých posluchačů univerzity anebo to, že výtěžek z prodeje spisů věnoval péči o chudé. Jako nadšený stoupenec a propagátor idejí družstevnictví podporoval v Těchobuzi vznik agrárního družstva, navrhoval zřídit družstevní sýpky a svépomocnou záložnu. Zamýšlel zbudovat školu pro dělnickou mládež, která by vychovávala podle moderních pedagogických zásad. Obdobné se snažil prosadit i v Praze. Navrhoval byty pro dělnické rodiny, volal po opatřeních na zvýšení dělnických mezd či ochranném dělnickém zákonodárství. Vozka (1937) je nadneseně titulován jako: „*První náš moderní sociální politik*“ (tamtéž, s. 13).

Bolzano usiloval o založení jedné z prvních dělnických záložen v Čechách. V roce 1823 navrhl rodině Hoffmannových, na paměť jejich předčasně zemřelé dcery zřídit „*jakousi pokladnici či záložnu pro lid. Tato charitativní činnost měla podle Bolzana Hoffmannovy jednak rozptýlit a odvrátit jejich myšlenky od vzpomínek na zesnulou dceru, současně však měla vytvořit něco užitečného pro nemajetný venkovský lid. V Bolzanově pozůstalosti se údajně dochoval podrobný*

17 Pojednává o právu duchovenstva dát se vydržovat i osobami jiné víry. „Řeší se zde problémy práva, náboženské svobody a je zde provedena kritika vlastnických poměrů, a to hlavně v otázce držby půdy. Ve všech bodech dochází Bolzano k obdobným závěrům jako ve své utopii, snaží se však také o aplikaci na současnou situaci“ (Seidlerová, 1963, s. 43).

návrh stanov zmíněné pokladnice“ (Vencovský *et al.*, 1999, s. 92). Ohledně jeho idejí a propagace družstevnictví lze dodat, že in (Kořínková *et al.*, 2017) figurují dvě větve počátků a rozvoje družstevnictví v českých zemích. První větev „*utopicko-socialistická*“ je reprezentována právě Bolzanem – tato se „*ale nikdy zcela nerozvinula*“ (tamtéž, s. 11). Bolzano „*nabádal k co nejširšímu použití družstevní formy organizace jak ve výrobě, tak ve spotřebě a doporučoval budování velkonákupních centrál*“ (tamtéž, s. 12). Se závěrem, že „*Bolzano, Šimáček a Kampelík byli hlavními propagátory družstevní myšlenky v českých zemích*“ (ddto).

Bolzano projektuje radikální přestavbu společnosti, kdy reformu jedince spojuje s reformou státního zřízení, zákonů i fungování státu a celé společnosti. Politika přitom má podporovat rozumnou svobodu ve jménu obecného blaha. Má vést občany k dobru, potírat lidské sklony ke zlu, aniž by to jedinec vnímal jako porušení svobody osobní. Přestavba se má týkat i ekonomické sféry, s projekty reforem zemědělství, výroby a obchodu. Bolzanův ideální stát nese odpovědnost za ekonomiku, přičemž vlastní přírodní zdroje i zdroje kulturní. Bolzano neruší tržní ekonomiku ani peníze, ovšem počítá s kontrolou a regulacemi ze strany státu. Bolzano propaguje družstevnictví a myšlenky kooperace a spolupráce. Průmyslová výroba má být organizována především prostřednictvím výrobních družstev. Větší pozornost Bolzano ovšem věnuje reformám zemědělství a obchodu. Zemědělství má fungovat na družstevních principech. Bolzanův ideální stát není vizí ekonomiky a společnosti centrálně plánované. Drtivá většina direktivních zásahů do ekonomiky se zde odehrává na místní – samosprávné – úrovni pod dohledem občanů, kteří se na opatřeních sami spolupodílejí. Veškerá rozhodnutí o stanovování výše daní, platů, rozdělování majetku po zemřelých či přerozdělování obytných prostor probíhá veřejnou cestou prostřednictvím volených obecních institucí. Pouze tehdy, když obce nejsou schopny problémy řešit na místě (např. při živelních pohromách) zasahují do autonomního ekonomického rozhodování obcí vyšší celky od okresní po celostátní úroveň.

Hodnocení Bolzanových vizí prizmatem ekonomických instrumentů 20. století naznačuje (Kern, 2011). Projekt účelně zřízeného státu in (Bolzano, 1932) představuje ve smyslu první raně buržoazní utopie s patriarchálními prvky, resp. jako koncept liberálně-egalitářský a utilitaristický.¹⁸ Dospívá k závěru o mixu různorodých prvků, resp. rozporu mezi ekonomickou modernitou a tradičními podmínkami agrární společnosti, která se teprve začíná stávat buržoazní. Rozebíráno je též Paretovo kritérium efektivnosti, které má implicitně být přítomno v ekonomické části Bolzanova projektu. S oceněním, že Bolzano v návrzích raně buržoazních ekonomických institucí využívá znalostí moderní ekonomie blahobytu, aniž by tuto mohl znát.

18 V utopii (Bolzano, 1932) má utilitarismus figurovat coby deontologický utilitarismus pravidel ve sféře politické a konsekvencialistický utilitarismus činu ve sféře ekonomické.

Ohledně originálního matematického odkazu Bolzana lze připomenout formulaci Bolzano-vy věty, resp. vět.¹⁹ Věta umožňuje důkaz existence Paretovské efektivnosti. Věta má mnoho aplikací a může být považována za jedno z východisek matematické ekonomie. V souvislosti s moderní ekonomikou blahobytu lze dodat, že řadit Bolzana k jejím přímým předchůdcům by bylo poněkud nadnesené, i když její prvky lze v jeho pracích a vizích více či méně zřetelně vystopovat. Bolzano pomáhal připravovat půdu pro koncipování i soudobých ekonomických teorií. Což platí taktéž pro sféru institucionální. (Kern, 2011) vyzdvihuje pozoruhodnou jasnost a přesnost projektu institucionální struktury Bolzanova účelně zřízeného státu, rozděleného do částí, které logicky a promyšleně pokrývají celý život člověka – od jeho narození až po smrt.

Bolzano v proudu utopismu

Spis *O nejlepším státě* (Bolzano, 1932) není pouhou utopií literární, není koncipován formou rozhovoru ani vyprávění či cestopisného románu. Není to kratochvilné čtení, ironický text ani parodie. Lze jej vyzdvihnout jako první českou utopii ve smyslu textu odborného, vědeckého a nikoli beletristického. Státní utopie je promyšlené vědecké dílo. Jde o jeden z mála, možná stále jediný pokus o původní český utopický systém. Systém ucelený, propracovaný, systematický, spočívající na relativně promyšlených ekonomických základech. Nejedná se o povrchní líčení utopického ideálu, kdy hlubší odůvodnění zásad projektovaného systému neabsentuje jako u dalších tuzemských pokusů. Bolzano svou utopii doladuje sice až do konce života, přičemž však reaguje spíše na podmínky a problémy 18. století. Proměny 19. století příliš nereflektuje.²⁰

Bolzanovu vizi lze řadit k utopiím globálním, komplexním, konkrétním a horizontálním. Nejde o utopii času ani o utopii místa. Bolzanovi je cizí i představa izolované městské společnosti či venkovské komunity a rezignuje proto i na literární formu imaginárního cestopisu či

19 Prezentována bývá Bolzanova věta či první a druhá Bolzanova věta, s několika rovnocennými formulacemi. Do učebnic posléze vstupuje především jako Bolzano-Weierstrassova věta (poprvé prokázána Bolzanem v roce 1817 jako lemma v důkazu věty o střední hodnotě), dále připomeňme Bolzano-Cauchyovu podmínku konvergence řad anebo Bolzanovu funkci.

20 Podle historického členění spadá mezi utopisty 18. a 19. století a bývá jmenován mezi osvícenskými utopisty. Obsahem dílo (Bolzano, 1932) však náleží spíše mezi utopie 18. století. S osvícenskými utopiemi (G. B. Mablyho, É. G. Morellyho aj.) spojuje Bolzana racionalismus, včetně formulací rozumových důvodů, proč hledat ideální model společnosti. Též volání po společenské rovnosti. I ve zmíněném se svěbytný Bolzano vymyká. Důležité je etické zakotvení díla. Bolzano nesdílí bezbřehý optimismus osvícenců ohledně lidské povahy a nevěří, že stačí pouhé nastolení zákonů blízkých zákonům přírodním. O přírodním ani přirozeném řádu nehovoří – vše je poměřováno obecným blahem v duchu nejvyššího mravního zákona. *Utopie* (Bolzano, 1932) je nadčasovým dílem. Obdobně jako mezioborová práce *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Jedná se o dva stěžejní příspěvky českého myšlení k vizím budoucích společností. K interpretaci R. Richty jako utopického marxisty, resp. vědecko-technického vizionáře srov. (Sirůček, 2023).

putování. Jeho koncepce je světská, pozemská i když ne ateistická. Nalézá se na pomezí utopie politické a utopie věčného pořádku, kdy filozofickou základnou zůstává osvícenský racionalismus 18. století. Vizionářský projekt nese rysy utopického socialismu i komunismu. Bolzano však nevolá po úplné majetkové (a vlastnické) rovnosti, nýbrž po omezení křiklavých rozdílů. Akceptuje ideu soukromého vlastnictví coby kořenu zla, ale toto neruší, jen výrazně omezuje. Uvažuje o široké demokracii a reformách ekonomiky, politiky, výchovy, morálky i životního stylu.

U Bolzanových úvah utopických nechybí mravní étos a je možné identifikovat znaky utopií v podobě kolektivismu či rovnostářství.²¹ Bolzanova vize ideálního státu není utopií uzavřenou. Bolzana je možné přiřadit k reprezentantům evolučního typu projektované sociální transformace, z hlediska filozofie dějin náleží do skupiny přístupů optimistických. Bolzanova vize naplňuje taktéž další znak utopií v podobě stanovení hodnotových kritérií pro obyvatele projektované společnosti. Přičemž však spis (Bolzano, 1932) sice podrobně, místy i detailně, líčí uspořádání a život obyvatel ideálního státu, ale přesto – na rozdíl od utopií literárních – nezabíhá až do takových detailů jako např. románová utopie (Cabet, 1840). Bolzano se spíše soustředí na detailní argumentaci s cílem odpovídat na možné protiargumenty svých návrhů.

Dílo (Bolzano, 1932) je utopické, ovšem nikoli zcela fantazijní. Bolzanova utopie tkví pevněji v realitě a obvykle se neuchyluje k iracionálnímu snění a blouznění. U vizí a návrhů Bolzana lze vysledovat realistické kontury utopismu. Obdobně jako u dalších osvícenských utopií se neomezuje pouze na popis vysněného zřízení, nýbrž nastiňuje i konkrétní opatření na změny. Jako konkrétní mohou být vnímány úvahy ohledně populace, výchovy a vzdělání, výživy, odívání, bydlení a dalších aspektů životního stylu, *etc.* Bolzanova utopie se však především vymyká tím, jakou pozornost věnuje hospodářské stránce projektované společnosti.

Realistické kontury Bolzanova utopismu se odvíjejí již od toho, že nejlepší, ideální, stát není koncipován jako absolutně dokonalý, jakýsi nový ráj na zemi, nýbrž se má jednat o stát účelně zřízený – tak, aby z nutných zel volil, pokud možná nejmenší. K realismu vizí klíčovým způsobem přispívají propracované ekonomické fundamenty. Státní zásahy do ekonomiky jsou u Bolzana promyšlenější a propracovanější nežli u osvícenských utopistů. Bolzano se také do jisté míry snaží utopické představy skloubit s nastupující průmyslovou výrobou. Vedle dimenze hospodářské klade důraz na sféru politiky, včetně primátu politiky nad ekonomikou. Veškeré politické – ale nejen politické – dění v ideálním státě má občan možnost aktivně spoluurčovat a spoluutvářet. Jednotlivec má v Bolzanově utopii větší prostor pro seberealizaci a není pouhým pasivním příjemcem dobrodiní od státu. S čímž souvisí aspekty samosprávy a decentralizace. Taktéž ohledně regulace sociálních vztahů návrhy Bolzana nikoli vždy zcela korespondují s typickými představami osvícenců. Nepřehlédnutelný je výchovný a vzdělávací rozměr.

21 Srov. Perný (2020).

Nicméně v rovině silně utopické zůstává cesta k ideálnímu státu, cesta nenásilná, reformní, cesta pokojné osvěty. Opatrný reformista Bolzano neuznává rychlé a radikální změny, včetně revoluce. K idealistickým a utopickým rysům náleží až naivní víra v harmonický řád světa, v němž má být předem zajištěno vítězství dobra a spravedlnosti. Chybí adekvátní subjekt změn. Bolzano se morálními, resp. výchovnými apely obrací především na vzdělané vyšší vrstvy.

Bolzano byl ovlivněn socialistickými idejemi, včetně socialismu utopického. V mnohém má k socialistům obecně, včetně i socialistů moderních blízko (namátkou v pohledu na soukromé vlastnictví, ohledně odměňování podle práce, společenského charakteru i prospěchu práce atd.). Řazení mezi utopické socialisty však zůstává diskutabilní, neboť nelze přehlížet nábožensko-etické ukotvení celého díla, resp. fakt, že pojítkem veškerých aktivit zůstává nejvyšší mravní zákon. Nalézat lze též styčné plochy s idejemi malovýrobními, přičemž Bolzana jako socialistu malovýrobního ale označit nelze. Kněz-socialista Bolzano, včetně nadtřídního humanismu, má nejblíže k socialismu křesťanskému a v něčem i k socialismu katedrovému (či státnímu). V díle Bolzana lze nalézat také stopy utopického komunismu, ovšem označení samotného Bolzana jako komunisty na místě není. É. Cabet nebo É. G. Morelly mají ke komunismu mnohem blíže.

Konzultace interpretuje B. Bolzana jako originálního českého sociálně-ekonomického myslitele a utopického reformátora, jehož dílo má zřetelné dimenze ekonomické. Dějiny českého ekonomického myšlení však významněji neovlivnil. V řadě ohledů se nestrefil do správné doby a též jako sociální reformátor svou dobu předběhl. I v této oblasti zůstal osamocen. Přesto, že prakticky po celý život se kolem Bolzana pohybuje kruh oddaných žáků a přátel a má i celou řadu různorodých následovníků, ovšem vždy pouze nepřímých.

Literatura

Bayerová, M. (1976). *Studie o Bolzanovi*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV.

Berka, K. (1981). *Bernard Bolzano*. Praha: Horizont.

Bolzano, B. (1831). Ein Vorschlag zur Verbesserung einiger Armenanstalten. *Allgemeiner Anzeiger und Nationalzeitung der Deutschen*, 276, 3730–3736.

Bolzano, B. (1834). *Lehrbuch der Religionswissenschaft, ein Abdruck der Vorlesungshefte eines ehemaligen Religionslehrers an einer katholischen Universität, von einigen seiner Schüler gesammelt und herausgegeben. I – IV*. Sulzbach: J. E. v. Seidel.

Bolzano, B. (1837). *Dr. B. Bolzanos Wissenschaftslehre: Versuch einer ausführlichen und größtentheils neuen Darstellung der Logik mit steter Rücksicht auf deren bisherigen Bearbeiter. Herausgegeben von mehren seiner Freunde. Mit einer Vorrede des Dr. J. Ch. Heinroth. I – IV*. Sulzbach: J. E. v. Seidel.

- Bolzano, B. (1838). Über das Recht der Geistlichkeit, ihren Lebensunterhalt von Personen zu beziehen, welche nicht ihres Glaubens sind. *Freimüthige Blätter über Theologie und Kirchenthum*, sešit III: 291–331, sešit IV: 5–47.
- Bolzano, B. (1847a). *Praktische Vorschläge zur Behebung des unter einem beträchtlichen Theile der Bewohner Prag's dermal um sich greifenden Nothstandes*. Praha: K. Geržabek.
- Bolzano, B. (1847b). *Über die Wohltätigkeit: Dem Wohle der leidenden Menschheit gewidmet von einem Menschenfreunde*. Praha: Gottlieb Haase.
- Bolzano, B. (1932).²² *Von dem besten Staate*. In: Bolzano, B., Kowalewski, A. *Spisy Bernarda Bolzana. Svazek 3: Von dem besten Staate*. Praha: Královská česká společnost nauk v Praze.
- Bolzano, B., Černý, J., Loužil, J. (1981). *Výbor z filozofických spisů*. Praha: Svoboda.
- Bráf, A. (1907). *Politické vědy v Čechách na sklonku věku osmnáctého a v první polovici devatenáctého*. Praha: Alois Wiesner.
- Cabet, É. (1840). *Voyage et aventures de lord William Carisdall en Icarie*. Paris: Hippolyte Souverain.
- Doležalová, A. (2018). *A History of Czech Economic Thought*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group. ISBN 978-1-138-91416-2.
- Horáček, C. (1907). *Bolzanův nejlepší stát*. Praha: Alois Wiesner.
- Kern, L. (2011). Utopischer Utilitarismus: Bernard Bolzano und der Entwurf frühbürgerlicher Institutionen. *Zeitschrift für Politik*, 58(3), 268–289.
- Kolman, A. (1958). *Bernard Bolzano*. Praha: SNPL.
- Kořínková, J., Čížková, Z., Němčík, L. (2017). *Z historie spotřebního družstevnictví na našem území*. Plzeň: Delex. ISBN 978-80-87118-11-5.
- Loužil, J. (1978). *Bernard Bolzano: Studie s ukázkami z díla*. Praha: Melantrich. ISBN 32-033-78-02-4.
- Palouš, R. (1981). K Bolzanovu významu v duchovním vývoji a v národním povědomí. *Studie*, 4–5(76–77), 343–374.
- Patočka, J. (1969). Filosofie českých dějin. *Sociologický časopis*, 5(5), 457–472.
- Perný, L. (2020). *Utopisti: Vizionáři světa budoucnosti. Dejiny utópií a utopizmu*. Martin: Matica slovenská. ISBN 978-80-8128-257-7.
- Pešková, J. (1965). *Utopický socialismus v Čechách 19. století*. Praha: Svobodné slovo.
- Píša, P. (2018). *Cenzura v Čechách v kontextu předbřeznové habsburské monarchie. Disertační práce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

22 Česky *O nejlepším státě*. Plzeň: Martin Jašek 1934. ISBN nemá, *O nejlepším státě neboli Myšlenky kohosi, jenž lidstvo miloval, o nejúčelnějším zařízení společnosti občanské*. 2. vydání. Praha: Melantrich 1949. ISBN nemá, *O nejlepším státě*. 3. vydání. Praha: Vyšehrad 1952. ISBN nemá, *O nejlepším státě*. 4. vydání. Praha: Mladá fronta 1981. ISBN nemá, resp. *O nejlepším státě*. In Novotný, J. (ed.). *Čeští utopisté devatenáctého století*. České myšlení sv. 11. Praha: Melantrich 1982, 16–134. ISBN 32-032-82).

- Richta, R. a kol. (1966). *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha: Svoboda.
- Seidlerová, I. (1963). *Politické a sociální názory Bernarda Bolzana*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Schindler, F. S. (1908a). Bernard Bolzano. *Deutsche Arbeit: Monatsschrift für das geistige Leben der Deutschen in Böhmen*, 8, 73–80.
- Schindler, F. S. (1908b). Bolzano als Sozialpolitiker. *Deutsche Arbeit: Monatsschrift für das geistige Leben der Deutschen in Böhmen*, 8, 683–699.
- Sirůček, P. (2022). *Utopický vizionář Bernard Bolzano. S předmluvou L. Perného*. 2. rozšířené a doplněné vydání. Praha: Institut české levice. ISBN 978-80-11-02303-4.
- Sirůček, P. (2023). *Nové čtení Radovana Richty. S předmluvou R. Valenčíka*. Slaný: Melandrium. ISBN 978-80-87990-30-8.
- Soják, V. (1948). *Bernard Bolzano*. Praha: Orbis.
- Stein, L. (1842). *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs, ein Beitrag zur Zeitgeschichte*. Leipzig: Wigand.
- Vencovský, F. (1997). *Dějiny českého ekonomického myšlení do roku 1948*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-902197-5-6.
- Vencovský, F., Jindra, Z., Novotný, J., et al. (1999). *Dějiny bankovníctví v českých zemích*. Praha: Bankovní institut. ISBN 80-7265-030-0.
- Vozka, J. (1937). *Bernard Bolzano: První moderní socialista v Čechách*. Praha: Pražská odbočka Dělnické akademie.
- Winter, E. (1933). *Bolzano und sein Kreis*. Leipzig: Jakob Hegner.